

“ЄВРОПЕЙСЬКИЙ” ТА “РОМАНТИЧНИЙ” НАПРЯМИ В РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У пропонованій статті розглянено основні чинники мовної свідомості — свідомого ставлення як до мови взагалі, так і до конкретної мови, її місця і ролі в суспільстві. Зроблене припущення, що тип мовної свідомості визначається належністю мовця до певного лінгвосоціуму, до конкретного місця, що його займає мовець у структурі цього лінгвосоціуму, а також ступенем прояву релевантних ознак лінгвосоціуму.

Ключові слова: мовна свідомість, лінгвосоціум, термінотворення.

This article deals with the main factors of language consciousness as the conscious attitude to language in general as well as to the concrete language, to its place and role in society. The supposition the kind of the language consciousness is defined by speaker's linguasocium membership, by his status in the structure of this linguasocium, and also by linguasocium relevant features manifestation degree has been made.

Key-words: language consciousness, linguasocium, term-formation.

Наслідки сумнозвісної комуно-радянської теорії “злиття всіх націй та їх мов”, що призвели до ряду серйозних деформацій у самій системі української мови, безумовно, вимагають від лінгвістів кваліфікованого втручання з метою забезпечення процесів її реабілітації, насамперед, очищення словникового складу української мови, як найпроникненішого для зовнішніх впливів.

В сучасній лінгвістиці, нарешті, стала зрозуміла очевидна річ: вибір мовної одиниці (якщо він є) серед кількох варіантів для кодифікування її в ранзі літературної норми, здійснюється зовсім не з формально аксіологічної точки зору, як видається на перший погляд. Адже неможливо довести, що слова, наприклад, *багор*, *безіменний (палець)*, *безплатний*, *безчестити*, *бідняга*, *бугор* чимось кращі від (відповідно) *гак*, *підмізинний (палець)*, *безкоштовний*, *ганьбити*, *неборака*, *пагорб* і т. д. Особливо складним є ситуація з сучасним термінотворенням, де далеко не завжди можна спертися на власне українські мовні підвалини, на україномовні ресурси, хоч, по суті, характер вибору нормативного варіанта залишається таким же. Чим термін *асортимент* кращий від *добір*, термін *асо-*

ціяція від спілка, буфер від відпружник, геральдика від гербівництво, грижа від гила, дефект від тандж, екіпіровка від оснащення, заклепка від нюта, заложник від заручник, ідентифікувати від ототожнювати, квартира від помешкання, коловорот від корба, насос від смок, оповзень від зсув, слот від щільник і т. д.? Тим не менше, за часів радянського тоталітаризму з переважної більшості вказаних пар, які на той час існували, заохочувалися саме перші компоненти наведених варіантів, другі ж не рекомендувалися вживати, а часто навіть оголошувалися політично шкідливими і вилучалися зі словників. Зовсім не легкість, мелодійність вимови відігравали і відіграють тут вирішальну роль. Адже, наприклад, вимовити слово *добір* українцеві набагато легше, ніж *асортимент*, *гурт*, ніж *опт*, *правництво*, ніж *юриспруденція*, *визиск*, ніж *експлуатація*, *штукар*, ніж *фокусник* і, тим більше *престижистатор*. Спроби наївних обивателів, а нерідко навіть фахівців-мовознавців довести якісь конкретні переваги для вжитку одного слова перед іншим викликають лише іронічну посмішку.

А поза тим це питання має вельми важливе значення, адже через значення і форму термінів, які становлять собою сполучення емпіричного і раціонального досвіду попередніх поколінь із закономірностями даної знакової системи, мова впливає на формування нових думок, робить їх більш визначеними і стійкими.

На яких же засадах здійснюється вибір між кількома мовними варіантами? Вияви ставлення до літературної норми відбивають різні типи мовної свідомості — свідомого ставлення як до мови взагалі, так і до конкретної мови, її місця і ролі в суспільстві. На жаль, це питання залишається практично недослідженим у сучасному мовознавстві і вимагає детального дослідження прихованої мовної діяльності, що як “мовні окуляри” (за термінологією Сепіра — Уорфа) чи символічна, знакова “плівка” зумовлює сприйняття нашої позиції у світі як позиції фундаментально опосередкованої. А проте така “плівка” має тенденцію ніби не помічатися і несвідомо ототожнюватися зі Світом, що являє собою первинну міфогенну ситуацію [1].

Мовна свідомість людини формується як свідомими, так і несвідомими чинниками. Наявність і взаємодія у людині фундаментальної свідомості і фундаментального несвідомого, як слушно

зауважує той же М. Аркадьєв, робить позицію людини радикально парадоксальною і конфліктною [1]. Звідси постає питання, чи можливі в засаді мовні конвенції, в тому числі і в термінознавчій царині? Щодо загальномовного аспекту, то це надто проблематично, можна лише вважати, що за існування такої мовної конвенції, вона не може мати експліцитної форми [4]. Що ж до сфери термінотворення, то вона виступає, насамперед, своєю виразною конвенційною стороною, коли із кількох варіантів термінологічних одиниць, і ширше, із кількох можливих підходів до формування термінологічної системи конкретної мови треба зробити вибір на користь одного.

Г. М. Яворська попередньо виділяє такі два типи мовної свідомості на українському ґрунті: “романтичний” — прагнення повернутися до 20-х рр. минулого століття і переглянути тодішні здобутки українського термінотворення з орієнтацією на живе розмовне мовлення (по суті етнографічний підхід), творчо перенісши їх на сучасний ґрунт, та “європейський” — орієнтація на загальноєвропейську інтернаціональну лексику [5: 162].

В розвиткові української літературної мови можна виділити п’ять основних прескриптивних напрямів, тобто напрямів свідомого впливу на мовну систему на всіх її рівнях, але насамперед, звичайно, на лексичний рівень, як найбільш проникний для зовнішнього втручання.

Етнографічний напрям, що полягає в орієнтації при створенні норм літературної мови на мову простого народу, передусім, мову селянських мас. Такий напрям дістав великого поширення на Східній Україні в другій половині XIX — поч. XX ст., найпомітнішими представниками якого були О. Партицький, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський та ін. Наразі етнографічний напрям залишився лише історичною віхою в розвитку української літературної мови.

Етнографічна засада переносилася й на термінотворчий процес, де він стикався, взаємодіяв з іншим напрямом — *пуристичним*, що не просто створював терміни на народній основі, а прагнув позбутися будь-яких запозичених слів, замінивши їх рідномовними, часто-густо штучно сконструйованими. Такими є переважна більшість термінологічних словників 20-30-х рр. XX ст., наприк-

лад, “Російсько-український медичний словник” за редакцією М. Галина, Київ, 1920 рік; “Російсько-український словник ділової мови” М. Дорошенка, М. Станиславського та В. Страшкевича. Київ — Харків, 1930 рік. Серед сучасних фахівців з мовознавства пуризм практично не дістає підтримки. Лише деякі словники повоєнного періоду, як, наприклад, “Словник чужослів: Знадібки” П. Штепи, виданий 1977 року в Торонто, побудовані на суто пуристичних підвалинах.

Пуристичний напрям був силоміць припинений більшовицькою партійною владою і замінений на цілком протилежний, який можна назвати *русифікаторський*. Сучасні “ліберально-імперські” російські та проросійські пропагандисти назвали б його “євразійським”. При створенні не тільки термінологічних, а й загальномовних словників вимагали орієнтуватися винятково на російську мову, часто на шкоду своїй національній та мовній ідентичності. Варто лише переглянути деякі з таких словників, наприклад, “Російсько-український словник”, виданий у Києві 1937 року, чи ряд термінологічних словників для школярів, як, наприклад, “Російсько-український словник зоологічної термінології для середньої школи” 1934 року, “Російсько-український словник фізичної термінології для середньої школи” 1935 року, “Російсько-український словник біологічної термінології для середньої школи” 1935 року. Цей напрям то дещо послаблювався, то посилювався аж до доби незалежності України, відбиваючи загалом досить послідовно вже згадувану політичну теорію “злиття всіх націй і мов в одну”.

За сучасних умов, за умов незалежної України знову виникло питання важкого русифікаторського спадку в літературній українській мові, насамперед, на лексико-семантичному рівні, в тому числі і в термінології. Частина вчених та їх прихильників, розуміючи неможливість механічного повернення до термінології 20-х рр. ХХ ст., розробляють проекти доцільної реабілітації історичної української термінологічної спадщини. Такий напрям у сучасному термінознавстві як відгомін загальнокультурного напрямку к. ХVІІІ — поч. ХІХ ст. вслід за деякими українськими діячами другої пол. ХІХ — поч. ХХ ст. Г. М. Яворська влучно називає *романтичним*, як прояв романтичного типу вияву мовної свідомості [5: 163].

Вона ж виділяє і особливий тип мовної свідомості, який називає

ває *елітарним* [5: 172], що формує відповідний елітарний напрям у підході до регулювання процесів термінотворення. Елітарний напрям не спирається на народно-розмовну мову, не вельми прагне й бодай частково повернути термінологію 20-х рр. Його представники самі конструюють відповідні терміни “згідно з духом української мови”.

І останній тип мовної свідомості — *європейський*, що формує і європейський напрям у термінотворчих процесах. Це — орієнтація на інтернаціоналізми європейського походження, на які треба замінити якщо не всі то більшість неінтернаціональних слів-термінів в українській мові, в тому числі й російськомовного походження.

Звичайно, є лексикографічні праці з термінології, які не можна беззастережно віднести до якогось одного напрямку, бо вони являють собою взаємодію, часто розумну, кількох напрямів, насамперед, європейського та елітарного (наприклад, засади конструювання термінів у [3:184-187]).

Всі п'ять типів виділених вище прескриптивних напрямів можна звести до ендопрескриптивних, або інтраконститутивних, які в розвиткові термінології ґрунтуються на внутрішньомовних ресурсах, тобто в даному разі на власне українській лексичній системі (етнографічний, пуристичний, частково елітарний) і до екзопрескриптивних, або екстраконститутивних, субститутивних, що орієнтуються на чужомовні зразки (європейський, русифікаторський).

У вказаній вище праці Г. М. Яворська методологічно правильно визначає джерела існування вказаних прескриптивних підходів: наявність різних типів мовної свідомості. А проте постає наступне питання: чим зумовлена наявність різних (причому саме таких) типів мовної свідомості? Той чи інший вибір прескриптивного напрямку залежить не від поверхової аксіологічної точки зору, а від деонтичних модальностей, зумовлених глибинними причинами. Відповідь, вочевидь, слід шукати в суспільстві мовців, у лінгвосоціумі (про це поняття див. [2]).

Наразі ми ще не маємо цілком вірогідних соціолінгвістичних даних, проведених у відповідному обсязі, тому подальший виклад слід сприймати радше як робоче припущення, що далі повинно підтвердитися достатньо вірогідними даними. Але як показу-

ють і ці попередні розвідки, первинною, найголовнішою причиною є реальна належність носія мовної свідомості до певного лінгвосоціуму, адже саме така належність і формує якщо не повністю відповідний тип мовної свідомості, то, безумовно, його осердя. Так, в Україні, де триває формування єдиного громадянського суспільства, існують два лінгвосоціуми — український і російський. Як свідчать дані соціолінгвістичних анкетувань, представники російського лінгвосоціуму у переважній своїй більшості схильні до екзопрескриптивних напрямів, в тому числі й до русифікаторського, тоді як представники українського лінгвосоціуму, виявляють більшу схильність до ендопрескриптивних напрямів.

Зважаючи на те, що лінгвосоціум має різні складники, а також складне структурування, подальший розподіл мовців за прескриптивними напрямами залежить від сили прояву того чи іншого складника лінгвосоціуму та від місця мовця в структурі лінгвосоціуму. Ядро лінгвосоціуму визначається найтиповішими мовцями з наймаксимальнішим функціональним навантаженням даної мови, яка для мовців є рідною; напівмаргінальна зона характеризується менш типовими мовцями з середнім функціональним навантаженням даної мови, яка для мовців є рідною, але поруч із нею вони досить активно послуговуються другою мовою; для маргінальної зони лінгвосоціуму властиве невелике функціональне навантаження даної мови, яка може бути як рідною, так і чужою для мовця [2:39]. За попередніми даними соціолінгвістичного опитування мовці, що становлять ядро українського лінгвосоціуму, більше схильні до ендопрескриптивних напрямів; мовці напівмаргінальної зони лінгвосоціуму не мають чітко виражених пріоритетів; мовці-маргінали частіше віддають перевагу екзопрескриптивним напрямам.

На остаточному етапі визначення типу мовної свідомості релевантним виявляється ступінь розвитку тих чи інших ознак лінгвосоціуму в кожного окремого мовця. Складовими ознаками лінгвосоціуму є: 1) мовна самосвідомість — усвідомлення іманентності, окремішності своєї мови, мовний патріотизм; 2) національна самосвідомість — усвідомлення іманентності, окремішності, самоцінності нації; 3) ментальність — особливий спосіб мислення, світобачення, властивий даній нації, як своєрідний вияв національної

психології; 4) національна гідність — власне патріотизм, шанування своєї нації, гордість за неї; 5) духовність — національні ідеї, цілі, ідеали, моральні цінності, віра, найвищим вираженням яких є Істина, Добро, Краса [1:37]. Найбільш релевантними ознаками, за якими диференціюються типи мовної свідомості є 1, 2 та 4 — мовна самосвідомість, національна самосвідомість та національна гідність. Високий ступінь їх вияву зумовлює, як правило, романтичний вияв мовної свідомості; недостатній ступінь вияву першої ознаки лінгвосоціуму (мовна самосвідомість), зумовлює європейський тип мовної свідомості. За попередніми даними, кількісно які, можливо, недостатні, важко диференціюються елітарний та європейський напрями, хоч попередньо можна припустити наявність у представників елітарного напрямку дещо послаблений вияв четвертої ознаки (національна гідність). За послабленого вияву всіх трьох зазначених ознак найчастіше виступає русифікаторська мовна свідомість.

Таку відповідність між належністю мовців до ядра, напівмаргінальної та маргінальної зони, а також від ступеня вияву релевантних ознак лінгвосоціуму можна зобразити у вигляді таблиці:

Релевантні ознаки Типи мовної свідомості	Український лінгвосоціум									Російський лінгвосоціум
	ядро			напівмаргінальна зона			маргінальна зона			
	1	2	4	1	2	4	1	2	4	
Романтичний	+	+	+	+	+	+				
Елітарний	+	+		+	+		+	+		
Європейський					+	+		+	+	
Русифікаторський										+

Цифрами в таблиці позначено: Мовна самосвідомість — 1, національна самосвідомість — 2, національна гідність — 4.

Знаком + (плюс) в таблиці позначено понад 50% респондентів даної категорії.

Російський лінгвосоціум теж, вочевидь, має складний розподіл за типами мовної свідомості, в даному ж разі + у графі русифікаторського типу мовної свідомості означає лише, що за попередніми даними понад 50% представникам російського лінгвосоціуму притаманний саме такий тип мовної свідомості.

Отже, попередньо можна зробити висновок, що тип мовної свідомості визначається належністю мовця до певного лінгвосоціуму, до конкретного місця, що його займає мовець у структурі цього лінгвосоціуму, а також ступенем прояву релевантних ознак лінгвосоціуму.

1. *Аркадьев М. А.* Лингвистическая катастрофа. <http://philosophy.ru/library/lib2.html>

2. *Бондар О. І.* Лінгвосоціум: до розбудови термінологічного апарату лінгвоєкології // Мова. — 2001. — №5-6. — С. 37-40.

3. *Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. — К.: Академія, 2000.

4. *Лебедев М. В.* Стабильность значения // Библиотека в кармане: Электронная библиотека. — Вып. 16.

5. *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова. Культура. Влада. — К., 2000.